

УДК 821.161.2:82.0

СЕМІОСФЕРА ТОТАЛІТАРНОГО МІФУ**Довіна М. І.**

У статті проаналізовано семантичне наповнення радянського тоталітарного міфу та механізми його реалізації. Доведено, що ключовими компонентами політичного міфу стали вписані в ідеологізований хронотоп образи партії, вождя, героя та трудящих. З'ясовано, що способами вираження тоталітарного міфу були ревізія функцій мови, ритуалізм та вербальні проекти.

Ключові слова: радянський тоталітарний міф, ревізія функцій мови, ритуалізм, вербальні проекти.

В статье проанализировано семантическое наполнение советского тоталитарного мифа и механизмы его реализации. Доказано, что ключевыми компонентами политического мифа стали вписанные в идеологизированный хронотоп образы партии, вождя, героя и трудящихся. Выяснено, что способами выражения тоталитарного мифа были ревидия функций языка, ритуализм и вербальные проекты.

Ключевые слова: советский тоталитарный миф, ревидия функций языка, вербальные проекты.

The article deals with the semantic content of the Soviet totalitarian myth and mechanisms of its realization. The images of the party, leader, hero and working people written into the ideological chronotope are proved to be the key components of the political myth. The ways of expressing the totalitarian myth are the revision of language functions, ritualism and verbal projects.

Key words: Soviet totalitarian myth, revision of functions of language, ritualism, verbal projects.

Початок ХХ ст. ознаменувався актуалізацією на світовій арені тоталітаризму – соціально-політичного явища, що характеризується “надметою”. Таким завданням, до виконання якого були залучені всі сфери тоталітарного суспільства, стало формування ідеологічної ідентичності націй шляхом пропаганди та терору. Прагнення підкорити всіх єдиній меті вимагало відповідно організованої культури, базовим елементом якої став міф. Причиною таких процесів Е. Кассіер називає критично несприятливі соціальні умови європейських держав у післявоєнний час [9]. Так нездатність влади деяких країн (Німеччини, Італії, СРСР) вирішити проблеми за допомогою права спричинила появу та розвиток політичних (тоталітарних) міфів.

Феномен тоталітарного міфу перебуває в центрі дослідження таких науковців ХХ–ХХІ ст., як Х. Аренд [1], Р. Барт [2], Г. Гюнтер [3], М. Еліаде [5], Е. Кассіер [9], Ф. Корні [16] та ін.

Перш за все, варто наголосити на існуванні варіантів тоталітарного міфу: радянського, німецького та італійського. Вони мали суттєві відмінності. Так, наприклад, німецький фашизм вибудовував власну міфологію на основі міфу, зверненого в дохристиянське минуле, італійський – міфологізував корпоративну державу, для радянського ж міфу характерна орієнтація на “світле майбутнє” та заперечення расизму й націоналізму¹. Основний об’єкт осмислення в цій статті – радянський варіант тоталітарного міфу.

За своєю природою тоталітарний міф є вторинним, тобто, на відміну від первинного (сакрального, релігійного), він десакаралізований, однак впливає на функцію онтологічної самоідентифікації. Цей міф виник не природно (під впливом бажання людини пояснити недосяжні для її розуміння речі, явища), а створений

¹ Докладніше ознайомитися з особливостями різних варіантів тоталітарного міфу можна в дисертації І. Лебедева “Семантика и семиотика в культуре тоталитарных обществ: миф, символ, ритуал” (2006).

цілеспрямовано з метою впливу на масову свідомість [5]. Еліаде стверджує, що в основу радянського міфу покладено один із найвідоміших міфів середземноморсько-азіатського світу – міф про справедливого героя-рятівника, чий образ трансформовано в пролетаріат, страждання якого покликані змінити онтологічний статус світу [5, с. 226]. Перемога пролетаріату в тоталітарному міфі асоціюється з Золотим Віком та абсолютним завершенням історії в безконфліктному суспільстві.

На думку Г. Гюнтера, базовою для радянського політичного міфу є модель Великої Родини, накладеної на суспільство. Так, Батьківщина або партія ототожнюються з доброю матір'ю, Сталін – суворим та вимогливим батьком, а на радянських людей покладається роль трудящих – відданих синів та дочок.

Показовим є сюжет про “сталінських соколів” – один із зразків героїчного в радянському міфі. Зокрема, особливе місце посідає міф про авіаторів, які вважають за честь пожертвувати власним життям заради Батьківщини-матері. Метою впровадження таких міфів є нівеляція індивідуальності особистості та домінування в мотивації колективного над особистим. Саме сімейна модель вдало демонструвала ті взаємини між суб'єктами, яких очікувала радянська влада: абсолютне підкорення батькові (в обличчі Сталіна) та щира любов до матері (партії, країни в цілому чи окремо Москви).

Зі встановленням диктатури образ правителя посів особливе місце в тоталітарному міфі: на його основі виникає так званий “культ вождя”. Беручи початок від культу предків, що в радянському суспільстві виявлялося в поклонінні тілу Леніна, “культ вождя” розвинувся в складну систему уявлень та вірувань про правителя. Е. Кассіерер наголошує, що в політичних міфах вожді “були абсолютними правителями; вони були лікарями, котрі обіцяли вилікувати всі соціальні негаразди” [15, с. 288]. Вони наділялися магічними здібностями пророкувати майбутнє, звідси – образ вождя-пророка, чий віщування “світлого майбутнього” сприймаються як істина. Ряд “батько – вождь – цілитель – пророк” засвідчує вектор зміни уявлень суспільства про функції правителя в напрямку його сакралізації.

Моделювання міфу включало також специфічне осмислення категорії топосу. Його особливістю в тоталітарному міфі є символіка “центру світу”. Згідно з дослідженнями М. Еліаде, символ “центру” властивий усім космогонічним міфам і реалізується в таких взаємопов'язаних комплексних уявленнях: по-перше, у центрі світу розташована “священна гора”, на місці якої зустрічаються Небо та Земля, тобто здійснюється сакральний зв'язок з богами; по-друге, будь-який храм чи резиденція правителя наділяються характеристиками “священної гори” й також стають сакральними [6, с. 264]. У більшості давніх міфологій над вершиною “священної гори” знаходиться яскрава зірка (полярна зоря в індійських, урало-алтайських, іранських, німецьких, палестинських та інших міфологіях). При моделюванні тоталітарного міфу був використаний цей сюжет: московський Кремль, увінчаний червоною зіркою, втілював сакральність “центру світу”, тому диктований звідти імператив сприймали як вираження божественної волі.

Отже, радянський варіант тоталітарного міфу є синтезом різних сюжетів язичницьких та християнської міфологій. Його ключовими компонентами є категорії патріархальної родини – суворий, але справедливий батько, добра мати, слухняні діти, – відповідно трансформовані ідеологами в образи вождя, Вітчизни, героїв та трудящих.

Моделювання тоталітарного міфу вимагало складної системи заходів, спрямованих на деформацію масової свідомості. Механізмами впливу на суспільство в тоталітарних державах Х. Аренд називає терор та пропаганду [1, с. 451]. Засоби терору перебувають поза колом наших зацікавлень, тому зосередимо увагу на виявах пропаганди.

Першим кроком у цьому стала *ревізія функцій мови* [9]. Це пояснюється потребою виробити нове мовомислення, яке давало можливість впливати на соціально-антропологічну сферу. Домінування магічної функції над семантичною мало на меті деформувати традиційне розуміння слів та, відповідно, сприйняття репрезентованої через ці слова реальності. Найяскравіше радянський імператив виявляється через словниковий дискурс.

Н. Купіна в праці “Тоталітарна мова: словник та мовні реакції” (1995) на базі тлумачного словника російської мови (за ред. Д. Н. Ушакова) пропонує прочитання

лексем як ідеологем, “особливої системно-структурної цілісності, що володіє цілеспрямованою адресованістю” [11, с. 8]. Так, мова може бути використана для зміни інформації з метою контролю над свідомістю та поведінкою людей. На думку Н. Купіної, тоталітарний міф моделюється через деформацію семантичного наповнення філософської, релігійної, етичної, художньої, правової та політичної сфер.

Процес формування тоталітарного “новоязу” має кілька тенденцій: по-перше, це трансформація константних семантичних складових ідеології на рівні концепту; по-друге, створення штучних квазіідеологем. Ще одна характерна особливість – прямолінійна аксіологічна поляризація лексики та розвиток антонімічних пар і синонімічних рядів, що системно закріплюють ідеологічні догми.

Аналогічні процеси простежуємо й в українській мові: через тлумачний словник як еталон розуміння лексем відбувається нав'язування конкретного світосприйняття. Абстрактні іменники політичної сфери зазнали ідеологічного впливу, що виявився в поляризації лексем за принципом радянське – буржуазне (приклад ілюстрації до тлумачення слова *політика*: “*Політика – це боротьба між класами, політика – це відносини пролетаріату, який бореться за визволення проти всесвітньої буржуазії*” [13, т. 7, с. 80]). Абстрактні іменники релігійної сфери тлумачаться як застарілі або секуляризуються, що є наслідком політики атеїзму (наприклад, ілюстрація до тлумачення слова *творець*: “*Творцем усіх матеріальних і духовних цінностей на землі є трудящий народ*” [11, т. 10, с. 52]). Семантика іменників сфери філософського деформується в бік поляризації навколо понять “матеріалізм – ідеологізм”, відбувається їх змішування зі словами політичними (ілюстрація до словникової статті про *абсолют*: “*На противагу дрібнобуржуазним демократам, Маркс бачив в усіх без винятку демократичних вимогах не абсолют, а історичний вираз боротьби керованих буржуазією народних мас проти феодалізму*” [11, т. 1, с. 5]). Сфера етичного найповніше демонструє реалізацію мети тоталітарного “новоязу” – впливу на свідомість читачів. Семантика абстрактних іменників цієї сфери зазнає політизації (приклад уживання слова *дружба*: “*Морально-політична єдність радянського суспільства, дружба народів СРСР, радянський патріотизм стали рушійними силами в нашій країні*” [11, т. 2, с. 423]).

Отже, заідеологізована мова стає ключовим механізмом реалізації тоталітарного міфу: штучно створений “новояз” відображав суть притаманного тоталітарному суспільству світосприйняття.

Потреба практичного закріплення омовлених явищ ідеології зумовила ще одну особливість тоталітарного міфу – **ритуалізм**. У тоталітарному суспільстві ритуал відіграє важливу функцію скасування особистого вибору та наповнення свідомості людини вже готовими прикладами для наслідування. Яскравим прикладом ритуалізму в радянській культурі було щорічне вшанування космогонії – святкування річниць революції. Це повторення творчого акту символізувало регенерацію й оновлення часу та відновлення його циклічності.

Ритуал стає символічною дією, котру суспільство проживає, культивує, “власні” цінності [8]. Так особистість позбавляється можливості самоідентифікації, натомість цю функцію починає виконувати репрезентований через лексику та ритуали тоталітарний міф.

Дослідники говорять про різні форми вираження радянського міфу. Як зазначає В. Хархун, у конструюванні міфічного простору тоталітаризму вирішальну роль відіграють **вербальні проекти** [14, с. 180]. Для влади саме література стає дієвим способом трансляції ідеології в народ. Координуючи творчий процес письменників, можна було насадити “правильні”, з точки зору тоталітаризму, способи бачення світу. Механізмом впливу на митців могла стати уніфікація та стандартизація художніх методів, легітимізація єдиного, яким би послуговувалися всі письменники та який відповідав би радянській ідеології. Результатом такого пошуку стає прийняття в 1934 р. на Першому з'їзді радянських письменників соцреалізму як єдиного творчого методу, що відповідав вимогам тоталітарної системи. Унаслідок цього література перетворюється на тоталітарний дискурс, наділений рядом таких ознак, як моделювання образу поета-слуги, насадження певних поглядів, односпрямованість оповіді, що не передбачає дискусії з адресатом, оскільки він позбавлений права відповіді, зміна концепції мовця (від оповідача до інструмента наративу) тощо [14, с. 180].

Моделювання тоталітарного міфу через літературу розпочалося із “затирання” та перепису історії. Р. Барт стверджує, що позбавлення предмета чи явища історичності є одним із ключових елементів будь-якого політичного міфу [2]. Історія лише відіграє роль “ідеальної прислуги” [2], що в потрібний момент готує підґрунтя для подальшої розповіді. Такої ж думки дотримується й М. Еліаде, котрий вважав, що “міф ... відмінняє, знищує “історію” [6, с. 356]. Відома німецько-американська дослідниця Г. Арендт у праці “Витоки тоталітаризму” (1951) наводить приклад того, як за вказівками Сталіна “переписувалася” історія революції: цей процес включав не лише знищення офіційних документів і художніх творів, а й їхніх авторів та читачів [1, с. 452]. На зміну ліквідованим документам, які правдиво фіксували події минулого, приходять література, що ретранслює тоталітарний імператив: зображує історію так, як це вигідно владі. Є. Добренко називає це “літературою замість архіву” [4, с. 269].

Після “затирання” історії логічним продовженням моделювання тоталітарного міфу став опис космогонії – створення нового світу внаслідок боротьби проти ворожих сил. Невід’ємним елементом будь-якого космогонічного міфу є наявність знакової події, що символізує народження нового світу. Для тоталітарного міфу ключовою подією, що ознаменувала початок відліку нового часу, є більшовицька революція, осмислення якої займає значне місце в літературі. Революція в часовому відношенні осмислюється як межа між минулим та “світлим майбутнім”, у просторовому – стає орієнтиром для номінування топосу радянським / антирадянським.

Так одним із виявів тоталітарного міфу стає зображення ідеологізованого хронотопу, вибудованого навколо події історичного та ідеологічного значення. При моделюванні часо-просторових вимірів світу актуалізовано категорії сакрального й профанного: сакральним визнається все, що відповідає пануючій ідеології, профанне ототожнюється з антирадянським, буржуазним.

Надзвичайно важливим кроком у моделюванні тоталітарного міфу є вписування людини в оновлений хронотоп. Радянські ідеологи, використавши ментально притаманну слов’янам модель патріархального устрою родини, змогли досягти того, що суспільство сприйняло змодельовані в політичному міфі взаємостосунки між суб’єктами як зразок поведінки.

Отже, на початку ХХ ст. у ряді тоталітарних держав розпочалося моделювання політичних міфів як базових складових проекту культурного будівництва. Ключовими компонентами радянського варіанту тоталітарного міфу стали образи партії, вождя, героїв та трудящих, уписаних в ідеологічно поляризований хронотоп. Основними механізмами реалізації тоталітарного міфу є ревізія функцій мови, ритуалізм та вербальні проекти, які найяскравіше репрезентовані літературою соцреалізму.

Література

1. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арендт ; пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева, Ю. Б. Мишкенене, Л. А. Седова ; под ред. М. С. Ковалевой, Д. М. Носова. – М. : ЦентрКом, 1996. – 672 с.
2. Барт Р. Миф сегодня / Р. Барт // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М. : Издательская группа “Прогресс”, “Универс”, 1994. – С. 72–130.
3. Гюнтер Х. Железная гармония (Государство как тотальное произведение искусства) / Х. Гюнтер // Вопросы литературы. – 1992. – № 1.
4. Добренко Е. Политэкономия соцреализма / Е. Добренко. – М. : Новое литературное обозрение, 2007.
5. Элиаде М. Аспекты мифа [Электронный ресурс] / М. Элиаде // Книгосайт. – Режим доступа: <http://knigosite.ru/read/27826-aspekty-mifa-eliade-mircha.html>. – Назва з екрана.
6. Элиаде М. Трактат по истории религий / М. Элиаде ; пер. с франц. А. Васильева. – СПб. : Алетейя, 2000. – (Миф, религия, культура). Т. 2. – 2000. – 394 с.
7. Захарчук І. В. Війна і слово (Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму) : монографія / І. В. Захарчук. – Луцьк : ПВД “Твердиня”, 2008. – 406 с.
8. Калиновська О. В. Вербальний ритуал в українському політичному дискурсі 70-х років ХХ століття / О. В. Калиновська // Наукові записки. Філологічні науки : збірник / Нац. ун-т “Києво-Могилянська академія”. – К. : Академія, 2004. Т. 34. – 2004.

9. Кассирер Э. Техника современных политических мифов [Электронный ресурс] / Э. Кассирер // Библиотека Гумер. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/61.php. – Назва з екрана.
10. Кларк К. Сталинский миф о “великой семье” / К. Кларк // Вопросы литературы, 1992. – № 1.
11. Купина Н. Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции / Н. Купина. – Екатеринбург. – Пермь : Изд-во Урал. ун-та, 1995. – 144 с.
12. Лебедев И. А. Семантика и семиотика в культуре тоталитарных обществ: миф, символ, ритуал : дисс. ... канд. философ. наук : спец. 24.00.01 “Теория и история культуры” / И. А. Лебедев. – СПб., 2006. – 163 с.
13. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
14. Хархун В. Соцреалістичний канон в українській літературі: генеза, розвиток, модифікації : монографія / В. Хархун. – Ніжин : ТОВ “Гідромакс”, 2009. – 508 с.
15. Cassirer Ernst. The Myth of the State / Ernst Cassirer. – New Haven : Yale University Press, London : Geoffrey cumberlege. Oxford University Press, 1946.
16. Corney C. Frederic. Telling October: Memory and the Making of Bolshevic Revolution / Frederic C. Corney. – Ithaca ; London : Cornell University Press, 2004.